

فرضیه‌ها و دیدگاه‌های مرتبط با وعده امداد الهی به واسطه فرشتگان در جنگ‌های بدر و احد

محسن عطاءالله (دانش‌آموخته سطح دو حوزه علمیه قم؛ دانشجوی دکتری دانشگاه قرآن و حدیث؛ پژوهشگر

پژوهشگاه قرآن و حدیث) ataallahqom@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷)

چکیده

در آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ سوره آل عمران به وعده امداد الهی با سه و پنج هزار فرشته اشاره شده است. این آیات که پس از یادآوری نصرت الهی در جنگ بدر و در میان آیات مربوط به جنگ احد قرار دارند، محل اختلاف نظر درباره زمان صدور وعده‌ها، چگونگی تحقق آنها و زمان نزول آیات (قبل یا بعد از احد) شده‌اند. روایات تفسیری و نظرات مفسران نیز در این زمینه متنوع‌اند و با بعضی از این فرضیه‌ها همپوشانی دارند. این تنوع، موجب شده که درک روشنی از وعده امداد الهی در این جنگ‌ها حاصل نشود این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی-تحلیلی، فرضیه‌های سازگار با آیات را بررسی و دیدگاه‌ها را در سه محور «صدور هر دو وعده در بدر»، «صدور هر دو وعده در احد» و «صدور وعده نخست در بدر و وعده دوم در احد» دسته‌بندی کرده است.

کلیدواژه‌ها: وعده یاری، امداد با ملائکه، آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ آل عمران، روایات تفسیری، بدر، احد.

۱- مقدمه

امدادهای الهی با ابزارها و اشکال گوناگون به افراد می‌رسند (ناصحی، ۱۳۸۷: ۲۹ و ۵۹؛ مطهری، ۱۳۷۲: ۶۹ و ۸۱). بر پایه آیات قرآن کریم، برخی از این امدادها عام است و نوع بشر را فرا می‌گیرند (اسراء: ۲۰) مانند: اموال، فرزندان، چارپایان، باغ‌ها و چشمه‌ساران (شعراء: ۱۳۳ و ۱۳۴) و برخی ویژه‌اند و به گروهی از انسان‌ها اختصاص دارند. امداد به رزمندگان در میدان نبرد اینگونه است که در قالب‌های متنوعی چون فرستادن نیروهای کمکی (انفال: ۹)، چیره ساختن خواب آرامش‌بخش (انفال: ۱۱)، ریزش باران (همان)، رعب افکندن در دل دشمنان (انفال: ۱۲) و جلوه دادن غیر واقعی شمار نیروها (آل عمران: ۱۳ و انفال: ۴۳ و ۴۴) پدید آمده است.

در میان آیاتِ بیانگر امداد در میدان نبرد، پنج آیه به سنت امداد الهی با فرستادن فرشته‌ها اشاره دارند. آیه ۹ سوره انفال و آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ سوره آل عمران که در آنها تعبیر «الملائكة» به صراحت آمده است و آیه ۳۳ سوره احزاب و آیه ۲۶ سوره توبه که از نزول فرشته‌ها با تعبیر «جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا»، (لشکریان نامرئی) خبر داده‌اند.

آنچه به این تحقیق مربوط می‌شود، سه آیه نخست است که ناظر به جنگ‌های بدر و احد هستند اما دو آیه دیگر، به ترتیب به جنگ‌های احزاب و حنین اشاره دارند. متن سه آیه مورد بحث چنین است:

(۱) «إِذْ تَسْتَعِثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ» (انفال: ۹). در این آیه از اجابت یاری‌خواهی مجاهدان در قالب وعده الهی برای امداد با هزار فرشته‌ای است که به صورت پیاپی می‌آیند. همه قرآن‌پژوهان، این آیه را نازل شده درباره جنگ بدر دانسته‌اند و معتقدند که خداوند در این جنگ، مسلمانان را با فرستادن دست‌کم هزار فرشته مدد رسانید. این مطلب، با توجه به احادیث متعددی که در منابع شیعی (بحرانی، ۱۴۱۵: ۶۸۶/۱) و سنی (سیوطی، ۱۴۰۳: ۷۰/۲) بر امداد فرشته‌ها در این جنگ دلالت دارند، به عنوان یک واقعیت قطعی تاریخی پذیرفته شده است. از این رو، در تفسیر این آیه از جهت زمان نزول و صدور این وعده، اختلافی نیست و اختلاف‌ها ناظر به تعداد فرشته‌های مدرسان است که از چگونگی تفسیر کلمه «مردفین» و پیوند این آیه با آیات سوره آل عمران نشأت می‌گیرد.

(۲) «إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَن يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُنْزَلِينَ» (آل عمران: ۱۲۴). در این آیه، خداوند پیامبرش را مخاطب قرار داده و این پرسش او از مؤمنان را یادآوری نموده است که آیا امداد الهی با سه هزار فرشته نازل شده، برایشان کافی نیست؟! در واقع، پیامبر ﷺ با این پرسش تقریری (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق: ۲۰۷/۳)، ضمن اثبات کافی بودن چنین امدادی، به آنها وعده داده که به زودی خداوند شما را با فرستادن سه هزار فرشته یاری می‌نماید.

(۳) «بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمِدُّكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ» (آل عمران: ۱۲۵). در این آیه پس از تأیید وعده قبلی، امداد الهی با پنج هزار فرشته‌ای که خود را نشان‌دار کرده‌اند، وعده داده شده است. البته در

صورت تحقق این سه شرط که مؤمنان صبر داشته باشند و تقوا پیشه کنند، دشمنان نیز به آنان حمله کنند.

آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ آل عمران در میان آیات نازل شده پیرامون جنگ احد قرار گرفته‌اند.^۱ این در حالی است که در آیه قبل از آنها با تعبیر «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ» نصرت الهی در جنگ بدر یادآوری شده است. از این رو، برخی این آیات را در ادامه آیه پیشین تفسیر کرده و همه آنها را مربوط به بدر دانسته‌اند و برخی، ضمن معترضه دانستن آیه ۱۲۳، این آیات را در ادامه آیات جنگ احد تفسیر کرده‌اند.

در بسیاری از تفاسیر به این اختلاف اشاره شده است ولی بررسی دقیق مضمون این دو آیه نشان می‌دهد که این اختلاف کلی ناشی از اختلاف‌های جزئی‌تر مربوط به زمان صدور این دو وعده (امداد با سه هزار فرشته و امداد با پنج هزار فرشته)، تحقق یا عدم تحقق آنها و نیز زمان نزول آیات (پیش یا پس از نبرد احد) است که در ادامه بیان خواهد شد. طبیعی است که از ترکیب این اختلاف‌ها فرضیه‌های متعددی پدید می‌آید. علاوه بر آن، روایات تفسیری و نظرات مفسران نیز در این زمینه متنوع‌اند و با بعضی از این فرضیه‌ها همپوشانی دارند. این تنوع، موجب شده که فهم ما از آیه در رابطه با زمان صدور و چگونگی تحقق این دو وعده الهی دچار ابهام شود. از این رو، این پژوهش بر آن است که پس از ارائه فرضیه‌های تفسیری سازگار با آیات، تمامی دیدگاه‌های تفسیری موجود را طبقه‌بندی نماید. طبقه‌بندی این دیدگاه‌ها که شامل روایات تفسیری کهن و نظرات مفسران متأخر و معاصر است، می‌تواند به شکل‌گیری یک چارچوب منظم و نظام‌مند برای تحلیل و بررسی این آیات منجر شود. این کار، ضمن شناسایی نقاط قوت و ضعف هر تفسیر، به پژوهشگران و دانشجویان کمک می‌کند تا زوایای مختلف موضوع را بررسی کنند و از تفسیرهای متناقض بهره‌برداری کنند. همچنین، به شناسایی تاریخ تحولات دیدگاه‌های تفسیری در این آیه کمک می‌نماید.

در این تحقیق، گردآوری داده‌ها بر اساس روش کتابخانه‌ای و پردازش آن با روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. گفتنی است که پیش از این، شاکر و قتیوم‌زاده (۱۳۹۳ش) تحقیقی

۱. به گفته عبد الرحمن بن عوف (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۷۴۹/۳) و ابن اسحاق (ابن هشام، ۱۳۷۵: ۱۰۶/۲) به طور کلی آیات ۱۲۱ تا ۱۸۰ سوره آل عمران ناظر به حوادث جنگ احد و جریان تعقیب پس از آن که به غزوه حمراء الأسد مشهور است، نازل شده‌اند.

را درباره فرشته و نقش آن در امداد الهی به سامان رسانده‌اند و در آن، با تأکید بر چگونگی امداد فرشته‌ها، به بررسی دیدگاه‌های تفسیری مرتبط پرداخته‌اند. آنها به این پرسش پاسخ داده‌اند که آیا فرشته‌ها در جنگیدن مشارکت داشته‌اند یا صرفاً حضور آنها موجب دلگرمی مجاهدان شده است. ولی نگارنده در پژوهش حاضر به دیدگاه‌های طرح شده درباره زمان نزول آیات، صدور و تحقق وعده امداد الهی با فرشته‌ها می‌پردازد و به بحث در مورد چگونگی این امداد ورود نمی‌کند. همچنین حیدری‌راد (۱۳۹۹ش) در پژوهشی با رویکردی معناشناختی به بررسی میدان معنایی امداد در آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ سوره آل عمران و ۹ سوره انفال پرداخته است. اگرچه این پژوهش با نوشتار حاضر از نظر تمرکز بر سه آیه یادشده مشترک است ولی به لحاظ رویکرد، تفاوت‌هایی دارد. در مقاله حیدری‌راد، یکی از چندین دیدگاه مطرح در باره زمان صدور وعده نزول فرشته‌ها و شمار فرشته‌های یاری‌رسان پذیرش شده و بر اساس آن، ساماندهی شده است ولی این پژوهش با رویکرد تبیینی - توصیفی به دنبال کشف فرضیه‌ها و دسته‌بندی دیدگاه‌های موجود در این زمینه است. هدفی که پیش از این، در تحقیقات چاپ شده مشابهی نداشته است.

۲- فرضیه‌های تفسیری

موضوع محوری در آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ سوره آل عمران، وعده امداد الهی با فرشته‌ها به مؤمنان در میدان جنگ است که در یکی به صورت مطلق، امداد با سه هزار فرشته و در دیگری به صورت مشروط، امداد با پنج هزار فرشته وعده داده شده است. اما در اینجا چند پرسش قابل طرح است:

۱- این وعده‌ها در چه زمانی صادر شده‌اند؟ آیا در جنگ بدر بوده‌اند یا در جنگ احد؟ اگر در جنگ احد بوده‌اند، در چه مقطعی از آن روی داده‌اند، آیا پیش از شروع درگیری با دشمن بوده‌اند یا پس از آن و پیش از حرکت برای تعقیب دشمن تا حمراء الأسد؟ به تعبیر دیگر، کمک‌رسانی فرشته‌ها برای چه جنگی وعده داده شده است، جنگ بدر، جنگ احد یا جنگ حمراء الأسد؟ که احتمال داشت در پی تعقیب دشمن پس از جنگ احد روی دهد؟

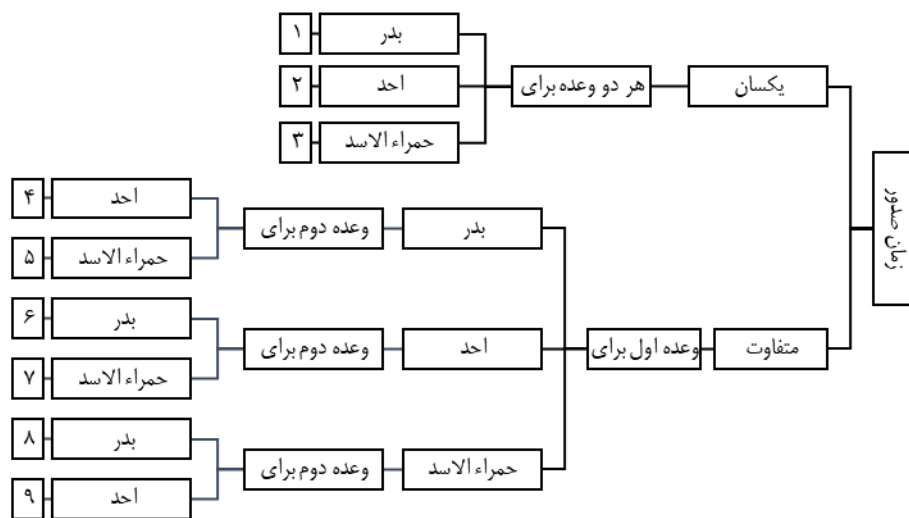
۲- آیا هر دو وعده در یک مقطع زمانی صادر شده‌اند تا گفته شود یا هر دو برای بدر وعده داده شده‌اند یا برای احد یا برای حمراء الأسد، یا اینکه ممکن است هر یک از آنها به طور مستقل در زمانهای مختلف نازل شده باشند؟ به این صورت که آیه دوم ادامه

سخن یادآوری شده از پیامبر ﷺ در آیه نخست نباشد، بلکه وعده جدیدی باشد که خداوند بدون واسطه به مؤمنان داده است؟

۳- با وجود اینکه مشخص است این آیات در جریان جنگ احد نازل شده‌اند، اما آیا این نزول قبل از آغاز جنگ بوده یا پس از پایان آن؟

۴- آیا وعده‌های امداد با فرشتگان محقق شده‌اند یا خیر؟ اگر محقق شده‌اند، شمار آنها چه تعداد بوده است و اگر محقق نشده‌اند، دلایل عدم تحقق آنها چه بوده است؟

از ترکیب پرسش‌های یادشده، دست‌کم ۳۲ فرضیه گوناگون پدید می‌آید. اما چنانچه خواهیم گفت، بسیاری از این فرضیه‌ها یا قابل تصور نیستند یا در صورت متصور شدن، با ظاهر آیات سازگار نیستند. برای رسیدن به فرضیه‌های قابل تصور، ابتدا اختلاف اول (زمان صدور وعده‌ها) و دوم (ارتباط یا عدم ارتباط وعده‌ها) را با هم ترکیب می‌کنیم. از ترکیب آنها نه فرضیه به دست می‌آید که در نمودار زیر ترسیم شده‌اند.

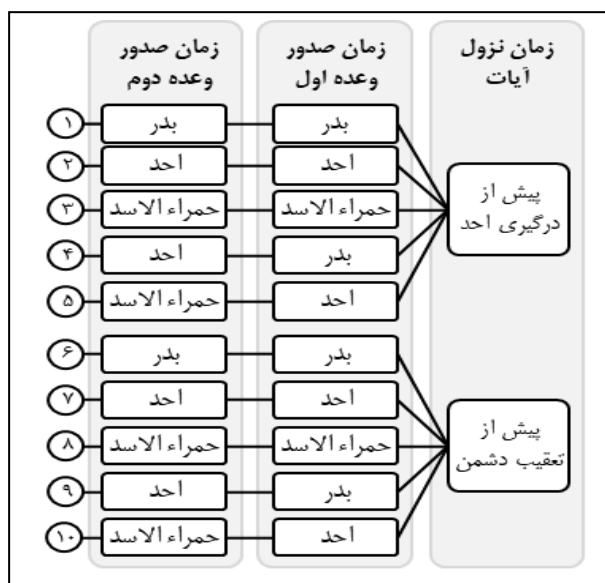

نمودار ۱: فرضیه‌های بدست آمده از اختلاف اول و دوم

از میان این نه فرضیه، شماره‌های ۶، ۸ و ۹ قابل تصور نیستند، زیرا زمان صدور وعده دوم در آنها پیش از صدور وعده اول فرض شده است که مستلزم وعده برای زمان گذشته خواهد بود. مثلاً در فرضیه ششم پس از وعده امداد با سه هزار فرشته برای نبرد احد، نزول پنج هزار فرشته برای جنگ بدر وعده داده شده است. در حالی که جنگ بدر پیش از جنگ احد بوده و زمان آن گذشته است.

فرضیه شماره ۵ نیز با اینکه قابل تصوّر است، اما صحیح نیست. در این فرضیه، امداد با سه هزار فرشته در جنگ بدر یادآوری شده و اینک، یعنی در زمان جنگ احد، به جای آنکه برای همین جنگ احد وعده صادر شود، برای جنگ احتمالی پس از آن، یعنی غزوه حمراء الاسد وعده یاری داده شده است. در حالی که به قرینه جمله «وَيَأْتُوْكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هَٰذَا»، وعده امدادسانی با پنج هزار فرشته، برای جنگ پیشرو صادر شده است نه جنگی که پس از آن خواهد آمد.

با این توضیح، معلوم می شود که در فرض متفاوت بودن زمان صدور، اگر وعده اول برای بدر صادر شده باشد، وعده دوم برای نبرد بعدی، یعنی احد است و اگر برای احد صادر شده باشد، وعده دوم برای نبرد پس از آن، یعنی حمراء الاسد خواهد بود. بنا بر این، از میان فرض های یادشده، پنج فرض آن را می توان در تفسیر آیات ارائه داد که اگر این پنج فرض را در اختلاف سوم (زمان نزول آیات) ضرب کنیم، به ده فرضیه می رسیم که در این نمودار نمایش داده شده اند.

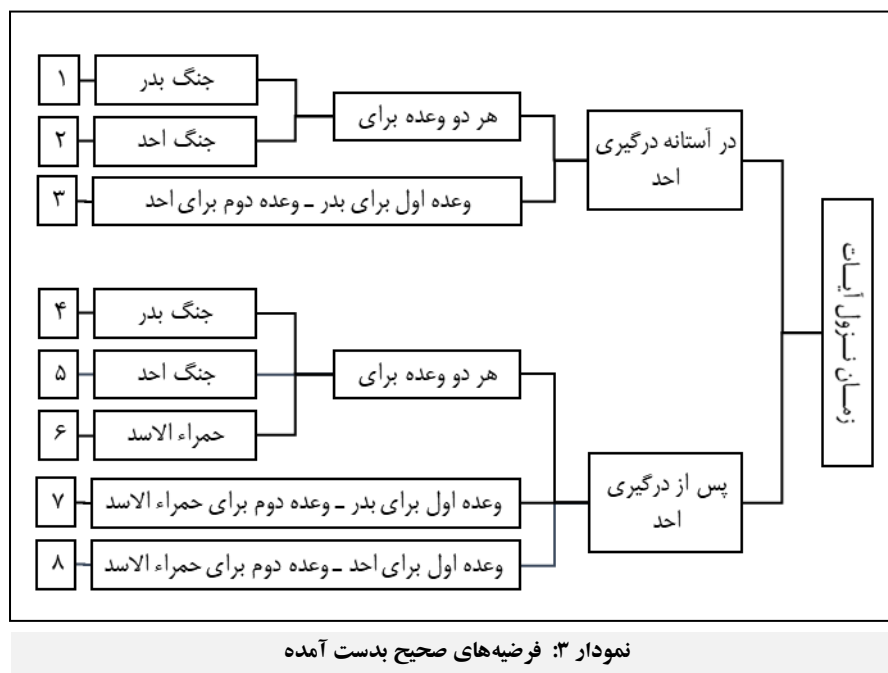
نمودار ۲: فرضیه های بدست آمده از اختلاف اول، دوم و سوم

از میان این فرضیه ها، شماره ۹ شذنی نیست. زیرا در آن، زمان نزول آیات پس از جنگ احد فرض شده است، در حالی که وعده دوم برای این جنگ که به پایان رسیده است، صادر شده است و نمی شود بعد از اتمام جنگ، امداد برای آن را وعده داد.

شماره‌های ۳ و ۵ نیز با اینکه شدنی هستند، اما به همان دلیلی که در شماره ۵ مرحله قبلی گفتیم، به عنوان یک دیدگاه تفسیری شایسته ارائه نیستند. یعنی نمی‌توان گفت خداوند پیش از جنگ احد، به جای آنکه برای این جنگ وعده یاری دهد، برای جنگ پس از آن، یعنی حمراء الاسد وعده یاری داده است.

گفتنی است که برای دسته دوم که زمان نزول آیات پس از احد و پیش از تعقیب فرض شده است، یک فرض دیگر قابل تصور است و آن این است که وعده اول برای بدر و وعده دوم برای حمراء الاسد باشد. یعنی خداوند پس از جنگ احد، ابتدا امداد در جنگ بدر را یادآوری نموده و سپس برای جنگ پیش رو، یعنی حمراء الاسد، امداد با پنج هزار فرشته را وعده داده است.

با توجه به آنچه بیان شد، با حذف شدن فرضیه‌های شماره ۳، ۵ و ۹ و اضافه شدن فرضیه اخیر، در نهایت به این هشت فرضیه می‌رسیم که بدین شکل ترسیم می‌شوند:

این هشت فرضیه عبارتند از:

- ۱- خداوند در آستانه نبرد احد، امداد با هزاران فرشته در جنگ بدر را یادآوری نموده است.
- ۲- خداوند در آستانه نبرد احد، امداد با هزاران فرشته را برای این جنگ وعده داده است.

۳- خداوند در آستانه نبرد احد، امداد با سه هزار فرشته در جنگ بدر را یادآوری و امداد با پنج هزار فرشته را برای جنگ احد وعده داده است.

۴- خداوند پس از جنگ احد، امداد با هزاران فرشته در جنگ بدر را یادآوری نموده است.

۵- خداوند پس از جنگ احد، وعده امداد با هزاران فرشته را که پیش از جنگ احد بیان کرده بود، یادآوری نموده است.

۶- خداوند پس از جنگ احد، امداد با هزاران فرشته را برای جنگ پیش رو (حمراء الأسد)، وعده داده است.

۷- خداوند پس از جنگ احد، امداد با سه هزار فرشته در جنگ بدر را یادآوری و امداد با پنج هزار فرشته را برای جنگ پیش رو (حمراء الأسد)، وعده داده است.

۸- خداوند پس از جنگ احد، وعده امداد با سه هزار فرشته را که پیش از جنگ احد بیان کرده بود، یادآوری و امداد با پنج هزار فرشته را برای جنگ پیش رو (حمراء الأسد)، وعده داده است.

بر پایه جستجوی انجام شده در تمامی تفاسیر، غیر از دو فرضیه پنجم و هشتم، برای شش فرضیه دیگر، صاحب نظر یافت شد. این شش فرضیه را که حالا دیدگاه به شمار می آیند، در بخش بعدی با اضافه نمودن اختلافی که در چگونگی تحقق وعده ها وجود دارد، دسته بندی می کنیم.

۳- طبقه بندی دیدگاه های تفسیری

تمامی دیدگاه های موجود ذیل آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ سوره آل عمران را می توان با چشم پوشی از اختلاف در زمان نزول آیات و با در نظر گرفتن زمان صدور وعده ها، در سه دیدگاه کلی دسته بندی نمود.

۱-۳ صدور وعده امداد در بدر

در این دیدگاه هر دو وعده در جنگ بدر صادر شده اند. در این جنگ، زمانی که به مسلمانان خبر رسید که قرار است کُرز بن جابر و یارانش به یاری لشکر دشمن بیایند، نگران شدند. خداوند نیز به آنها وعده داد که در صورت آمدن کرز و یارانش، با نزول فرشته ها به آنها کمک نماید. بر پایه احادیث تفسیری اهل سنت، عامر شعبی، حسن بصری، قتادة بن دعامة و ربیع بن انس از مفسران تابعی طرفدار این دیدگاه هستند (طبری، ۱۴۱۲: ۵۰/۴ و ۵۱).

همچنین ابن جوزی (۱۴۲۲: ۳۲۰/۱)، قرطبی (۱۴۰۵: ۱۹۴/۴)، آلوسی (۱۴۱۵: ۲۵۹/۲) و طباطبائی (۱۳۹۰: ۸/۴) این دیدگاه را برگزیده‌اند. این دیدگاه را می‌توان - همانطور که گفته شده (ابو حیان، ۱۴۲۰ق: ۳۳۱/۳) - نظر مشهور مفسران دانست و بر اساس آن، متعلق «إِذْ» در «إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ» فعل «نَصَرَكُمْ» در «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ» در آیه قبل از آن است، یعنی «خداوند شما را در بدر یاری نمود ... آنگاه که به مؤمنان چنین می‌گفتی.» همچنین مصداق جمله «يَا تُؤْكُمُ مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا» پیکار بدر است، معنای «فور» نیز قصد و جهت و «مِنْ» نیز ابتدائیه است. یعنی «اگر دشمنان با همین قصد [و جهتی که به سوی شما آمده‌اند] به شما حمله کنند.»

بیشتر مفسرانی که این دیدگاه را برگزیده‌اند، به زمان نزول این آیات که پیش یا پس از جنگ احد بوده، اشاره‌ای نکرده‌اند. از این رو، امکان تبیین نظریه آنها در هر دو زمان وجود دارد. یعنی یا در آستانه نبرد احد، امدادی که در جنگ بدر روی داده بود، یادآوری شده است تا برای رویارویی با دشمن تقویت شوند (مهائمی، ۱۴۰۳: ۱۲۴/۱؛ کاشفی، بی تا: ۱۳۸؛ علوان، ۱۹۹۹: ۱۲۴/۱) یا پس از جنگ، این مطلب گوشزد شده است تا روحیه آنها که به خاطر شکست ضعیف شده بود، بازسازی و ترمیم گردد (محلّی، ۱۴۱۶: ۶۹؛ صاوی، ۱۴۲۷: ۲۳۵/۱).

از نگاه این مفسران، خداوند در جنگ احد برای یاری مسلمانان هیچ فرشته‌ای نفرستاد، بلکه امداد با فرشته‌ها اختصاص به جنگ بدر داشته است. آنها با استناد به آیه نهم سوره انفال، در نزول هزار فرشته مدد رسان در این جنگ اتفاق نظر دارند، اما در بیشتر از این تعداد اختلاف دارند که در سه گروه جای می‌گیرند:

۲-۳ نزول هزار فرشته

گروهی از آنها تعداد فرشته‌ها را همان هزار فرشته دانسته‌اند. عبدالرحمن بن زید با اینکه این آیات را ناظر به جنگ احد دانسته، ولی درباره جنگ بدر تصریح کرده که مسلمانان با هزار فرشته مدد شده‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ۵۲/۴)، این عدد به مجاهد نیز نسبت داده شده است (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۳۲۲/۱).

در توضیح نظر این گروه می‌توان چنین گفت که مضمون آیه اول که بیانگر سه هزار فرشته است، اصلاً وعده نیست، بلکه خبری خالی از وعده است که به عنوان مقدمه برای آیه بعدی

آمده است یا اگر هم وعده هست، وعده مشروط است و شرط آن، همان رعایت تقوا و صبری است که در آیه بعدی بیان شده است. وعده بیان شده در آیه دوم مبنی بر نزول پنج هزار فرشته نیز به دلیل عدم تحقق شرط سوم آن، محقق نشده است، زیرا از نظر آنها مقصود از این شرط، آمدن گرز بن جابر برای کمک به دشمنان است که چنین کمکی روی نداد.

۳-۳ نزول سه هزار فرشته

گروه دوم درباره وعده امداد با پنج هزار فرشته با گروه قبلی هم نظرند و آن را به دلیل نیامدن لشکر کمکی، غیر محقق دانسته‌اند، اما چون وعده امداد با سه هزار فرشته را وعده مطلق می‌دانند، می‌گویند این وعده محقق شده است. آنها معتقدند با اضافه شدن دو هزار فرشته دیگر به هزار فرشته قبلی که در سوره انفال آمده بود، روی هم سه هزار فرشته نازل شده است. سمرقندی (۱۴۱۶ق: ۲۴۳/۱) و شیخ طوسی (بی‌تا: ۵۷۹/۲) با اینکه این دیدگاه را نپذیرفته‌اند، ولی تعداد فرشته‌های نازل شده در جنگ بدر را سه هزار فرشته دانسته‌اند.

۳-۴ نزول دست‌کم پنج هزار فرشته

گروه سوم معتقدند هر دو وعده امداد با سه و پنج هزار فرشته محقق شده است. آنها در شمارش مجموع فرشته‌ها، اختلاف دارند که به سه دسته تقسیم می‌شوند:

یک) دسته‌ای معتقدند مجموع فرشته‌ها پنج هزار تا بوده‌اند، زیرا در مرحله نخست و بر پایه آیه نهم انفال، هزار فرشته نازل شد، در مرحله بعد و بر پایه آیه ۱۲۴ آل عمران دو هزار فرشته به آنها افزوده شد و در مرحله آخر و بر پایه آیه ۱۲۵ این سوره نیز دو هزار فرشته دیگر اضافه شد که جمعا پنج هزار فرشته می‌شود. برابر با روایات تفسیری اهل سنت، حسن بصری، قتاده و ربیع بن انس چنین نظری دارند (طبری، ۱۴۱۲ق: ۵۰/۴). گفتنی است که برخی روایات شیعی نیز بر این عدد دلالت دارند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۹۷/۱ ح ۱۳۸).^۱

دو) دسته‌ای دیگر همه این اعداد (هزار، سه هزار و پنج هزار) را با یکدیگر جمع نموده و تعداد نه هزار فرشته را بیان کرده‌اند. زجاج ذیل آیه نهم انفال، آن را به برخی مفسران نسبت داده

۱. متن روایت چنین است: «عَنْ صُرَيْسِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ نَصَرُوا مُحَمَّدًا عَلَيْهِ السَّلَامُ يَوْمَ بَدْرٍ فِي الْأَرْضِ، مَا صَعِدُوا بَعْدَ وَلَا يَصْعَدُونَ حَتَّى يَنْصُرُوا صَاحِبَ هَذَا الْأَمْرِ وَهُمْ خَمْسَةُ آلَافٍ».

است (۱۴۰۸ق: ۴۰۴/۲). گفتنی است که عدد هشت هزار فرشته نیز به برخی مفسران نسبت داده شده است (ابن جوزی، ۱۴۲۲ق: ۳۲۲/۱). به نظر می‌رسد آنها بدون احتساب آیه نهم انفال، تنها اعداد بیان شده در دو آیه مورد بحث را محاسبه کرده‌اند. از این رو، دیدگاه آنها با دیدگاه کسانی که شمار فرشته‌ها را نه هزار عدد دانسته‌اند، تفاوتی ندارد.

سه) برخی با توجه به صفت «مردفین» در آیه نهم انفال، جمله «بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ» را به دو هزار فرشته تفسیر نموده‌اند و با اضافه نمودن آن، به دو عدد بیان شده در سوره آل عمران، تعداد همه فرشته‌ها را ده هزار فرشته دانسته‌اند. مآثریدی این عدد را در کنار پنج و نه هزار فرشته، به عنوان یک قول ذکر کرده است (۱۴۲۶: ۴۶۹/۲).

۵-۳ صدور وعده امداد در احد

در این دیدگاه، زمان صدور هر دو وعده، در جنگ احد است. در این صورت، آیه «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ» جمله‌ای معترضه است که در میان آیات مربوط به جریان احد بیان شده است. این دیدگاه با توجه به زمان نزول آیات که ممکن است پیش یا پس از جنگ احد بوده باشد، به دو دیدگاه جزئی‌تر تقسیم می‌شود:

۶-۳ نزول پیش از احد

برخی معتقدند که این آیات پیش از احد نازل شده‌اند و هر دو وعده برای جنگ احد صادر شده‌اند. یعنی خداوند برای تقویت روحی رزمندگان به آنها وعده امداد با هزاران فرشته را داده است. ضحاک بن مزاحم و عبدالرحمن بن زید (طبری، ۱۴۱۲: ۵۲/۴)، همچنین بلخی (۱۴۲۳: ۲۹۹/۱) از مفسران تابعی هستند که این دیدگاه را برگزیده‌اند. دینوری (۱۴۲۴ق: ۱۲۳/۱) و رشید رضا (۱۴۱۴ق: ۱۱۰/۴) از دیگر مفسران طرفدار این دیدگاه‌اند. بر پایه این دیدگاه، متعلق «إِذْ» در «إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ» فعل مقدر «أذكر» است و نقش آن، بدل دوم از «إِذْ» در «وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ» (آل عمران: ۱۲۱) است. بدل اول آن نیز «إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ» (آل عمران: ۱۲۲) است، یعنی «[به یاد بیاور] آنگاه که صبحگاهان بیرون رفتی ... آنگاه که دو طایفه از شما چنان کردند ... آنگاه که به مؤمنان چنین می‌گفتی.» همچنین مقصود از «يَا تُوكُّمُ مِنْ قَوَرِهِمْ هَذَا» جنگ احد است و «فور» به معنای خشم و غضب و «من» نیز سببیه است،

یعنی اگر دشمنان از روی این خشم [و غضبی که از شکست در جنگ بدر به دل داشتند]، به شما حمله کنند.

نظر بسیاری از کسانی که در این گروه جای می‌گیرند، درباره شمار فرشته‌های نازل شده در جنگ بدر ساکت است و بعید نیست که آنها نزول فقط هزار فرشته را پذیرفته باشند، همانطور که در گزارش طبری از ابن زید بدین مطلب تصریح شده است (۱۴۱۲: ۵۲/۴)، اما نظر آنها درباره تحقق یا عدم تحقق وعده‌ها در جنگ احد، متفاوت است که دو گروه می‌شوند:

۷-۳ عدم تحقق وعده‌ها

ضحاک، ابن زید (طبری، ۱۴۱۲ق: ۵۲/۴)، بلخی (۱۴۲۳: ۲۹۹/۱) و طبرانی (۲۰۰۸: ۱۲۱/۲) معتقدند هیچ فرشته‌ای برای کمک نیامد. از نظر آنها، عدم تحقق وعده مشروط روشن است. چون می‌گویند در این جنگ، دو شرط صبر و تقوای رعایت نشد، در حالی که امداد با پنج هزار فرشته، مشروط به تحقق این دو شرط شده بود. اما در توجیه اینکه چرا وعده مطلق (امداد با سه هزار فرشته)، محقق نشد، دو نظریه متفاوت دارند: میانجی (۱۴۱۴: ۵۷/۴) اساساً وعده بودن آیه نخست را نمی‌پذیرد تا بخواهد عدم تحققش را توجیه کند، اما عده‌ای دیگر، ضمن پذیرش وعده بودن این آیه، آن را نیز وعده مشروط دانسته‌اند که شرطش محقق نشده است. شرط غیر محقق از نگاه زمخشری، همان صبر و تقوایی است که در آیه ۱۲۵ بیان شده و برای این وعده نیز معتبر است (۱۴۰۷: ۴۱۱/۱) و از نگاه ابو حیان (۱۴۲۰: ۳۳۱/۳) و شیخ‌زاده (۱۴۱۹: ۱۶۳/۳)، شرط ثبات قدم و ترک نکردن محل نگهداری است که پیامبر (ص) هنگام جای دادن تیراندازها، برایشان تعیین نمود که چون بیشتر آنها این شرط را رعایت نکرده و سنگر خود را خالی کردند، امدادی هم صورت نگرفت.^۲

۸-۳ تحقق وعده‌ها

۱. گفتنی است که زمخشری هر دو دیدگاه را آورده، بدون آنکه یکی را برگزیند. ولی این مطلب را در دفاع از کسانی که وعده‌ها را مربوط به جنگ احد دانسته‌اند، بیان کرده است.

۲. ابو حیان و شیخ‌زاده نیز مطلب یادشده را در دفاع از طرفداران صدور وعده‌ها در جنگ احد بیان کرده‌اند ولی نظر برگزیده خودشان جنگ بدر است.

در مقابل گروه پیشین که نزول فرشته‌ها در جنگ احد را قبول نداشتند، برخی، حضور و امداد فرشته‌ها در این جنگ را نیز مانند جنگ بدر پذیرفته‌اند. چه‌بسا گزارش‌های گویای حضور فرشته‌ها در این جنگ (بغوی، ۱۴۲۰: ۵۰۱/۱) نیز مؤید این نظریه باشد. از نگاه آنها، این امداد فقط در ابتدای جنگ انجام شد ولی در ادامه، وقتی میان تیراندازان سستی و اختلاف و نافرمانی به وجود آمد و گروهی از آنها گرفتار ناشکیبایی و بی‌تقوایی شدند، امدادرسانی فرشته‌ها نیز متوقف شد و دچار شکست شدند (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۵۰/۸). مضمون آیه ۱۵۲ همین سوره‌نیز بر این مطلب دلالت دارد.^۱

گفتنی است که بر پایه روایتی که کلینی (۱۳۶۳: ۳۱۸/۸، ح ۵۰۲) از امام صادق علیه السلام گزارش کرده، در جنگ احد پس از پراکنده شدن مسلمانان از گرد پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، امیر مؤمنان علیه السلام که مشغول دفاع جانانه از ایشان بود، رو به ایشان گفت: «أَسْمَعُ دَوِيًّا شَدِيدًا وَأَسْمَعُ أَقْدِمَ حِيْزَوْمٌ وَمَا أَهْمُ أَضْرِبُ أَحَدًا إِلَّا سَقَطَ مَيِّتًا قَبْلَ أَنْ أَضْرِبَهُ»، یعنی همه‌مه شدیددی می‌شنوم و می‌شنوم که می‌گوید: حیزوم، به پیش! و قصد ضربه زدن به کسی را نمی‌کنم، جز آن که پیش از ضربت من، بی‌جان فرو می‌افتد» پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «این، جبرئیل و میکائیل و اسرافیل علیهم السلام با فرشتگان‌اند» در ادامه این روایت و پس از نقل سخنانی از پیامبر و جبرئیل درباره امیر مؤمنان علیه السلام، تصریح شده که سپس دشمنان در هم شکسته شدند. مضمون این روایت می‌تواند مؤید دیدگاه یادشده باشد، هرچند می‌توان چنین امدادی را مخصوص امیر مؤمنان علیه السلام دانست.

۹-۳ نزول پس از احد

هر دو وعده برای جنگی صادر شده‌اند که ممکن بود پس از تعقیب دشمن روی دهد. یک روز پس از نبرد احد، وقتی قرار شد سپاه اسلام برای تعقیب دشمن حرکت کند، چون خبرهایی رسیده بود که قریش تصمیم دارد دوباره به مدینه یورش ببرد، این آیات نازل شد و به آنها با وعده امداد به وسیله فرشته‌ها دلگرمی بخشید. ثعلبی (۱۴۲۲: ۱۴۲/۳) و دروزه (۱۴۲۱: ۲۲۷/۷) چنین دیدگاهی دارند. در این دیدگاه، با اینکه «إِذْ» در «إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ» متعلق به فعل مقدر «أُذَكِّرُ» است، اما نقشش مفعول این فعل است و نمی‌تواند بدل باشد، زیرا زمانش متفاوت از

۱. «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَزَّعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَغَصِيْبُكُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَأَيْتُمْ مَا تَحِثُّونَ».

زمان خروج صبحگاهی برای احد فرض شده است. پس معنایش چنین است: «[به یاد بیاور] آنگاه که [پس از حرکت مشرکان از احد به سمت مکه] به مؤمنان چنین می‌گفتی». مصداق «يَا تُؤَكِّدُكُمْ مِنْ قَوَرِهِمْ هَذَا» نیز درگیری احتمالی پس از تعقیب (حمراء الأسد) است و معنای «فور» نیز سرعت و شتاب است، یعنی اگر در همین لحظه [و شتابان به سوی شما بازگردند و دوباره] به شما حمله کنند.

در این تفسیر، هیچ یک از دو وعده امداد با سه یا پنج هزار فرشته محقق نشده است. زیرا جنگی که احتمال می‌رفت هنگام مواجهه با دشمن روی دهد، به دلیل ترس دشمنان و عدم رویارویی با آنها محقق نشد. از نظر طرفداران این تفسیر بر خلاف تفسیر قبلی، دو شرط صبر و تقوا از سوی مؤمنان رعایت شد و آنها همانطور که در آیه ۱۷۲ این سوره تمجید شده‌اند^۱ با وجود زخمی بودن، دشمن را تا منطقه حمراء الأسد تعقیب کردند؛ ولی چون شرط سوم که رویارویی دوباره با دشمنان بود، اتفاق نیفتاد، این وعده نیز محقق نشد. به نظر می‌رسد طرفداران این تفسیر، شرط رعایت تقوا و صبر را که در آیه ۱۲۵ (امداد با پنج هزار فرشته) بیان شده است، در آیه ۱۲۴ (امداد با سه هزار فرشته) نیز شرط دانسته‌اند یا اصلاً آیه ۱۲۴ را دربردارنده وعده نمی‌دانند و اینگونه مشکل عدم تحقق وعده امداد با سه هزار فرشته را هم که به صورت مطلق بیان شده، حل کرده‌اند.

۱۰-۳ صدور وعده امداد در بدر و احد

دیدگاه سوم مبتنی بر تفصیل میان دو آیه مورد بحث است، اینگونه که آیه ۱۲۴ ناظر به جنگ بدر و آیه ۱۲۵ ناظر به جنگ احد تفسیر می‌شود. این دیدگاه در تبیین متعلق «إِذْ» همانند دیدگاه اول (صدور در بدر) است، اما به لحاظ ارتباط دو آیه با آن اختلاف دارد. در این دیدگاه نمی‌توان آیه ۱۲۵ را ادامه سخن یادآوری شده از پیامبر ﷺ در آیه ۱۲۴ دانست بلکه باید آن را وعده جدیدی از جانب خداوند دانست که هم‌زمان با نزول این آیه بیان شده است. پس باید دید، این آیات در چه زمانی نازل شده‌اند، پیش از احد یا پس از آن. از این رو، این دیدگاه نیز متناسب با زمان نزول آیات به دو دیدگاه جزئی‌تر تقسیم می‌شود:

۱. «الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ».

۱-۱۰-۳ نزول پیش از احد

خطیب (۱۴۲۴ق: ۵۷۴/۲ و ۵۷۵) و سبزواری (۱۴۰۶: ۱۳۵/۲ - ۱۳۷) نزول این آیات را پیش از وقوع جنگ احد دانسته‌اند. یعنی خداوند در آستانه نبرد احد، پس از یادآوری وعده امداد با سه هزار فرشته در بدر، امداد با پنج هزار فرشته را به صورت مشروط برای جنگ احد، وعده داده است. در این دیدگاه درباره تحقق وعده نخست در جنگ بدر تردیدی نیست. زیرا وعده دوم و مشروط -طبق فرض- ارتباطی با آن ندارد تا شرایط سه‌گانه موجود در آن، در وعده اول نیز معتبر باشد. اما درباره وعده مشروط که برای جنگ احد صادر شده است، از نظر آنها چون شرط صبر و تقوا از سوی بیشتر رزمندگان رعایت نشد، این وعده محقق نشد و امدادی هم صورت نگرفت.

۲-۱۰-۳ نزول پس از احد

از نظر طوسی (بی تا: ۵۷۹/۲ و ۵۸۲)، طبرسی (۱۳۷۲: ۸۲۹/۲)، مکارم (۱۳۷۱: ۷۸/۳) و رضایی (۱۳۸۷: ۲۴۶/۳ و ۲۴۷)، این آیات پس از جنگ احد و پیش از تعقیب دشمن نازل شده‌اند، یعنی خداوند پس از شکست مسلمانان در احد، وعده امداد با سه هزار فرشته در جنگ بدر را یادآوری نموده و امداد با پنج هزار فرشته را به صورت مشروط برای جنگی که احتمال داشت پس از تعقیب روی دهد (حمراء الأسد)، وعده داده است. از نگاه این گروه، دلیل عدم تحقق وعده دوم، رعایت نکردن صبر و تقوا نیست، بلکه به خاطر محقق نشدن شرط سوم (حمله دشمنان) است. زیرا جنگی که احتمال داشت به وجود بیاید، صورت نگرفت و فرشته‌ای هم برای مدد رسانی نازل نشد.

۴- دیدگاه برگزیده

از نظر نگارنده، زمان نزول این آیات پیش از آغاز درگیری بوده است. زیرا سیاق این دسته از آیات نشان می‌دهد که در مقام آماده‌سازی مسلمانان برای رویارویی با دشمن نازل شده‌اند. گزارش طبری (۱۴۱۲: ۵۲/۴) از ابن زید نیز تصریح می‌کند که آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ پیش از شروع درگیری و زمانی که مسلمانان نظاره‌گر مشرکان بودند، نازل شده‌اند. همچنین واقدی (۱۴۰۹: ۳۲۰/۱) ضمن یادکرد آیات مرتبط با غزوه احد، تصریح می‌کند که آیات ۱۲۴ تا ۱۲۷ سوره آل عمران قبل از خروج رسول خدا ﷺ به احد نازل شده‌اند. با توجه به این شواهد، ما

دیدگاهی که هر دو آیه یا فقط آیه دوم را مرتبط با جریان تعقیب و حمله پیش‌بینی شده بعد از آن (حمراء الأسد)، تفسیر می‌کنند، کنار می‌نهم.

از سه دیدگاه باقیمانده (هر دو ناظر به بدر، هر دو ناظر به احد، اولی ناظر به بدر و دومی ناظر به احد)، اشکال اصلی دیدگاهی که هر دو آیه را به جنگ احد پیوند می‌دهد، عدم تحقق وعده نزول سه هزار فرشته است که به صورت مطلق در آیه ۱۲۴ آمده است. با توجه به توجیهاتی که در تبیین این دیدگاه گذشت، اولاً پذیرش نزول فرشته‌ها در این جنگ بر خلاف نظر مشهور مفسران و سیره‌نویسان است و بر فرض پذیرش نیز می‌گوییم چنین امدادی مخصوص مؤمنان صبور و متقی بوده که در رأس آنها رسول خدا و امیر مؤمنان علیه السلام هستند. ثانیاً اخباری دانستن جمله و عدم دلالت بر وعده نیز با ظاهر آیه که در قالب استفهام انکاری یا تقریری آمده، همچنین با برداشت بیشتر مفسران سازگار نیست. به خصوص که آیه «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ» (آل عمران: ۱۵۲) بر وعده بودن آن دلالت دارد. ثالثاً اگر بخواهیم وعده اول را نیز همانند وعده دوم، مشروط در نظر بگیریم و شروط بیان شده را برای هر دو وعده لحاظ کنیم، این کار با ظاهر آیه که به صورت مطلق آمده نمی‌سازد. با وجود این اشکالات، پذیرش این دیدگاه دشوار است. از این رو، بهتر است یکی از دو دیدگاه باقیمانده را بپذیریم: یا هر دو وعده مربوط به بدر است یا اینکه اولی مربوط به بدر و دومی به احد مربوط می‌شود.

در سنجش این دو دیدگاه، ترجیح با دیدگاه دوم است که تفصیل میان آیات را پذیرفته است. زیرا اگر هر دو وعده ناظر به بدر باشند، خداوند با یادآوری امدادی که پیش از این در جنگ بدر فراهم کرده، روحیه پیکارگران احد را تقویت نموده است ولی اگر قائل به تفصیل شویم، علاوه بر تقویت روحیه از طریق یادآوری آن امداد، وعده امداد با فرشته‌های بیشتر برای خود همین جنگ نیز داده شده است که تأثیر بیشتری در تقویت روحیه دارد. همچنین به لحاظ ادبی، اینکه متعلق «إِذْ» در «إِذْ تَقُولُ» عامل نزدیک‌تر به آن، یعنی فعل ظاهر «نصركم» در آیه قبل باشد، با ظاهر آیات سازگاری بیشتری دارد تا اینکه متعلق آن را فعل مقدر «أذكر» بدانیم.

روایاتی هم که شمار ملائکه بدر را پنج هزار بیان کرده‌اند، اینگونه معنا می‌شوند که با توجه به کلمه «مردفین» در آیه نه سوره انفال، آن را به دو هزار فرشته تفسیر می‌کنیم که با سه هزار

فرشته «منزلین»، روی هم پنج هزار فرشته می‌شود و این، ارتباطی با پنج هزار فرشته «مسومین» که به صورت مشروط برای جنگ احد وعده داده شدند، ندارد.

نتیجه‌گیری

از ترکیب اختلافی که در زمان نزول آیات ۱۲۴ و ۱۲۵ سوره آل عمران و ارتباط آنها با یکدیگر وجود داشت، در زمان صدور دو وعده امداد با سه هزار فرشته و پنج هزار فرشته که در این دو آیه آمده است، هشت فرضیه سازگار با آیات پدید آمد که در روایات تفسیری اهل سنت و دیگر منابع تفسیری برای شش موردش، صاحب نظر یافت شد. این شش دیدگاه، در سه دسته کلی تقسیم شد:

دسته نخست، معتقدند هر دو آیه ناظر به جنگ بدر است، یعنی خداوند در آستانه جنگ احد یا پس از اتمام آن، امدادی که در جنگ بدر روی داده بود را یادآوری نمود. این گروه شمار فرشته‌های فرستاده شده در جنگ بدر را هزار، سه هزار، پنج هزار، هشت هزار و ده هزار عدد دانسته‌اند.

دسته دوم، معتقدند هر دو آیه ناظر به جنگ احد است. برخی از آنها که زمان نزول آیات را پیش از آغاز جنگ دانسته‌اند. می‌گویند چون در این جنگ شرط صبر و تقوا رعایت نشد، هیچ فرشته‌ای برای یاری فرستاده نشد. اما برخی دیگر اعتقاد دارند در ابتدای جنگ فرشته‌ها آمدند اما در ادامه جنگ دست از یاری کشیدند. کسانی هم که زمان نزول آیات را پس از جنگ و پیش از تعقیب می‌دانند، می‌گویند چون شرط حمله مجدد دشمنان محقق نشد، فرشته‌ای هم نازل نشد.

دسته سوم، با تفصیل میان دو آیه، امداد با سه هزار فرشته را مربوط به بدر و وعده امداد با پنج هزار فرشته را مربوط به احد دانسته‌اند. کسانی که زمان نزول را پیش از شروع نبرد احد می‌دانند، عدم تحقق وعده یاری با پنج هزار فرشته در این جنگ را عدم تحقق شرط صبر و تقوا دانسته‌اند اما کسانی که می‌گویند این آیات پس از پایان نبرد نازل شد، عدم تحقق این وعده را به خاطر عدم تحقق شرط سوم، یعنی حمله مجدد دشمنان می‌دانند.

دیدگاه برگزیده این است که خداوند در آستانه نبرد احد، وعده امداد با سه هزار فرشته در جنگ بدر را یادآوری و امداد با پنج هزار فرشته را برای جنگ احد وعده داده است. بنابراین، در هر دو نبرد بدر و احد، وعده امداد الهی با فرشته‌های آسمانی صادر شد. این وعده در بدر محقق شد و خداوند ابتدا در پی استغاثه مسلمانان با نزول هزار فرشته در دو صف پشت سر هم

که روی هم دو هزار فرشته می شدند، به کمک مسلمانان آمد (آیه ۹ انفال)، سپس نزول سه هزار فرشته دیگر را از زبان پیامبر ﷺ به آنها وعده داد که این وعده نیز محقق شد و در مجموع با پنج هزار فرشته در جنگ بدر مسلمانان را یاری رساند. یک سال پس از این امداد چشمگیر که موجب پیروزی آنان شده بود، زمانی که مشرکان با هدف جبران آن شکست، به مدینه حمله کردند، خداوند برای از بین بردن ترسی که از دیدن جمعیت زیاد لشکر دشمن در دل بسیاری از رزمنده ها افتاده بود، پس از یادآوری نصرت مسلمانان در جنگ بدر (آیه ۱۲۳ آل عمران) و بیان مصداق این یاری که همان وعده محقق شده پیامبر ﷺ به مؤمنان مبنی بر امداد با سه هزار فرشته بود (آیه ۱۲۴ آل عمران)، این بار امداد با پنج هزار فرشته را به شرط صبری و تقوای پیشگی آنان و حمله دشمنان وعده داد (آیه ۱۲۵ آل عمران). با آغاز جنگ و حمله دشمنان، شرط سوم که حمله دشمنان بود، محقق شد اما چون دو شرط رعایت تقوا و صبر از سوی بیشتر پیکارگران، محقق نشد، فرشته ای هم برای امداد فرستاده نشد. مسلمانان که با وعده امداد الهی روحیه گرفته بودند، ابتدای جنگ به پیروزی دست یافتند، اما در ادامه به دلیل نافرمانی برخی سپاهیان، از امداد الهی محروم گشته و در نهایت، شکست خوردند.

منابع:

۱. قرآن کریم.
۲. آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی (تفسیر آلوسی). تحقیق: علی عبدالباری عطیة، بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ اول.
۳. ابن ابی حاتم، أبو محمد عبدالرحمن (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم مسنداً عن رسول الله و الصحابة و التابعین (تفسیر ابن ابی حاتم). تحقیق: أسعد محمد الطیب، ریاض: مکتبة نزار مصطفی الباز، چاپ سوم.
۴. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۴۲۲ق). زاد المسیر فی علم التفسیر. تحقیق: عبدالرزاق المهدی، بیروت: دار الکتب العربی، چاپ اول.
۵. ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰ق). التّحریر و التّنویر. بیروت: مؤسّسة التّاریخ، چاپ اول.

۶. ابن هشام، عبدالملک (۱۳۷۵ق). السَّيْرَةُ النَّبَوِيَّة. تحقيق: مصطفى السَّقا و دیگران. بیروت: دار المعرفة.
۷. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸ ق). رَوْضُ الْجَنَانِ وَ رَوْحُ الْجَنَانِ فی تفسیر القرآن (تفسیر ابوالفتوح رازی). تصحیح: محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح. مشهد: مجمع البحوث الإسلامیة، چاپ اول.
۸. ابوحنّان اندلسی، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق). البحر المحيط فی التفسیر. تحقیق: صدقی محمد جمیل، بیروت: دار الفکر، چاپ اول.
۹. بحرانی، سید هاشم حسینی (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه البعثة، چاپ اول.
۱۰. بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰ ق). معالم التنزیل (تفسیر بغوی). تحقیق: عبدالرزاق المهدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول.
۱۱. بلخی، أبوالحسن مُقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق). تفسیر مُقاتل بن سلیمان. تحقیق: عبدالله محمود شحاته، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول.
۱۲. ثعلبی، ابو اسحاق احمد بن محمد (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان (تفسیر الثعلبی). تحقیق: ابو محمد بن عاشور، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول.
۱۳. خطیب، عبدالکریم (۱۴۲۴ ق). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت: دار الفکر العربی، چاپ سوم.
۱۴. دروزه، محمد عزّة (۱۴۲۱ ق). التفسیر الحديث: ترتیب السور حسب النزول. بیروت: دار الغرب الإسلامی، چاپ دوم.
۱۵. دینوری، عبدالله بن محمد (۱۴۲۴ ق). الواضح فی تفسیر القرآن الکریم (تفسیر ابن وهب). بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.
۱۶. رشیدرضا، محمد بن علی رضا (۱۴۱۴ ق). تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار). بیروت: دار المعرفة، چاپ اول.
۱۷. رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران (۱۳۸۷ ش). تفسیر قرآن مهر. قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، چاپ اول.

۱۸. زجاج، إبراهيم بن السري (۱۴۰۸ ق). معاني القرآن وإعرابه. تحقيق: عبد الجليل عبده شلبي، بيروت: عالم الكتب، چاپ اول.
۱۹. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل (تفسير الزمخشری). تصحيح: مصطفى حسين أحمد، بيروت: دار الكتاب العربي، چاپ سوم.
۲۰. سبزواری، محمد (۱۴۰۶ ق). الجديد في تفسير القرآن المجيد. بيروت: دار التعارف للمطبوعات، چاپ اول.
۲۱. سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶ ق). بحر العلوم (تفسير السمرقندی). تحقيق: عمر عمروی. بيروت: دار الفكر، چاپ اول.
۲۲. سیوطی، عبدالرحمن بن أبی بکر (۱۴۰۳ ق). الدر المنثور في التفسير المأثور. تحقيق: دار الفكر، بيروت: دار الفكر، چاپ اول.
۲۳. شیخ زاده، محمد بن مصطفی (۱۴۱۹ ق). حاشية محيى الدين شيخ زاده على تفسير القاضى البيضاوى. تصحيح: محمد عبدالقادر شاهين، بيروت: دار الكتب العلمیة، منشورات محمد علي بيضون، چاپ اول.
۲۴. صاوى، احمد بن محمد (۱۴۲۷ ق). حاشية الصاوي على تفسير الجلالين. تصحيح: محمد عبدالسلام شاهين، بيروت: دار الكتب العلمیة، منشورات محمد علي بيضون، چاپ چهارم.
۲۵. طباطبائی، سيد محمد حسين (۱۳۹۰ ق). الميزان في تفسير القرآن. بيروت: مؤسسه الأعلی للمطبوعات، چاپ دوم.
۲۶. طبرانی، سليمان بن أحمد (۲۰۰۸ م). التفسير الكبير: تفسير القرآن العظيم (تفسير الطبرانی). تحقيق: هشام بن عبد الكريم بدرانی موصلى، اردن: إربد: دار الكتاب الثقافى، چاپ اول.
۲۷. طبرسى، فضل بن الحسن (۱۳۷۲ ش). مجمع البيان في تفسير القرآن. تحقيق: سيد هاشم رسولی و فضل الله يزدی، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم.

۲۸. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). بیروت: دار المعرفة، چاپ اول.
۲۹. طوسی، محمد بن الحسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن. تحقیق: أحمد حبیب قصیر العاملی و شوقی الأمين، لبنان: دار الإحياء التراث العربی.
۳۰. علوان، نعمة الله بن محمود (۱۹۹۹ م). الفواتح الإلهیة و المفاتيح الغیبیة: الموضحة للكلم القرآنیة و الحكم الفرقانیة. قاهره: دار رکابی للنشر، چاپ اول.
۳۱. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق). تفسیر العیاشی. تحقیق: السید هاشم الرسولی، تهران: المكتبة العلمیة، چاپ اول.
۳۲. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر = تفسیر الفخر الرازی). بیروت: دار الفکر، چاپ سوم.
۳۳. قرطبی، محمد بن أحمد (۱۴۰۵ ق). الجامع لأحكام القرآن (تفسیر القرطبی). تحقیق: أحمد عبدالعلیم البردونی، أبو إسحاق إبراهيم أطفیش، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم.
۳۴. کاشفی، حسین بن علی (بی تا). تفسیر حسینی (مواهب علیّه). اهتمام: احمد بن عبدالرحیم شاه ولی الله، سراوان: کتابفروشی نور، چاپ اول.
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳ ش). الکافی. تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ سوم.
۳۶. مائریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶ ق). تأویلات أهل السنة (تفسیر المائریدی). تحقیق: مجدی باسلوم، بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ اول.
۳۷. محلی، محمد بن احمد و عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۱۶ ق). تفسیر الجلالین. بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات، چاپ اول.
۳۸. مطهری، مرتضی (۱۳۷۲ ش). امدادهای غیبی در زندگی بشر. تهران: صدرا، چاپ اول.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۱ ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ دهم.

۴۰. مهائمی، علی بن احمد (۱۴۰۳ ق). تبصیر الرّحمن و تیسیر المّنّان. بیروت: عالم الکتب، چاپ دوم.
۴۱. میانجی ملکی، محمدباقر (۱۴۱۴ ق). مناهج البیان فی تفسیر القرآن. تهران: مؤسسه الطبع و النشر التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامي، چاپ اول.
۴۲. ناصحی، محمدحسن (۱۳۸۷ ش). امدادهای غیبی از نگاه قرآن. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول.
۴۳. واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ ق). المغازی. تحقیق: مارسدن جونس، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ سوم.
۴۴. حیدری راد، طّیبه (۱۳۹۹ ش). «حوزه معنایی امداد در قرآن: میدان معنایی امداد الهی توسط فرشتگان». مطالعات قرآنی نامه جامعه، شماره ۱۳۵، ص ۱۰۱ - ۱۲۲؛
۴۵. شاکر، محمدتقی و قیومزاده، محمود (۱۳۹۳ ش). «فرشته و نقش آن در امداد الهی از منظر مفسران». مطالعات تفسیری. شماره ۱۸، ص ۹۵ - ۱۱۸.